

10 -дәріс. Міндеттеме түсінігі мен түрлері

Дәріс мақсаты: Міндеттемелердің негізгі түрлері. Міндеттеменің пайда болу негіздері. Міндеттеменің орындалу орны. Міндеттеменің орындалу жері. Міндеттеме тараптарын анықтау

Дәріс жоспары: Міндеттеме түсінігі. Міндеттеме түрлері. Міндеттеменің орындалуы. Міндеттеменің пайда болу негіздері.

Дәріс жоспары: Азаматтық құқықтық қатынастардың негізгі түрлерінің бірі міндеттемелер болып табылады. Сондықтан олардың түрлері, формалары, пайда болу негіздері бойынша әртүрлілігі табиғи, өйткені міндеттемелер нормаларымен реттелетін әлеуметтік қатынастардың сипаты кең. Міндеттемелер мүлктік және мүлктік емес болуы мүмкін. Олар келісім-шарт негізінде тараптардың ізгі ниетімен пайда болуы мүмкін, бірақ бұзылған құқықтардың салдары болуы мүмкін, келісілмеген немесе басқа негіздер бойынша.

Әртүрлілік міндеттеме қатысушыларының шектеусіз ауқымында байқалады. Сонымен қатар, оларды басқа азаматтық-құқықтық институттардан ажыратуға және міндеттеме ұғымын белгілеуге мүмкіндік беретін нақты белгілер бар. Міндеттеме ұғымының ресми танылған, заңды анықтамасы өнерде берілген. ҚР Азаматтық кодексінің 268-бабы: "міндеттемеге сәйкес бір адам (борышкер) басқа адамның (кредитордың) пайдасына мүлік беру, жұмыс орындау, ақша төлеу және т.б. сияқты белгілі бір іс-әрекет жасауға не белгілі бір іс-әрекеттен қалыс қалуға міндетті, ал кредитордың борышкерден өз міндеттерін орындауын талап етуге құқығы бар. Кредитор борышкерден орындауды қабылдауға міндетті".

Кез-келген азаматтық-құқықтық институттың мәнін, мазмұнын түсіну үшін оның анықтамасын талдай білу керек. Алайда, міндеттеменің анықтамасын талдауға кіріспес бұрын, Азаматтық құқық ғылымында бір мәнді анықтама жоқ екенін атап өткім келеді. Азаматтық ғалымдар арасындағы міндеттеме ұғымы туралы мәселе қазіргі уақытта даулы болып табылады. Бұл дұрыс хабарлама, өйткені теориялар ерекше рөл атқарады. Бұл рөл шегі жоқ заңнаманы жетілдірудің ұзақ мақсатын көздейді. Сондықтан Заңның тура мәтінін қарапайым ұстану мүмкін емес, қолданыстағы, қолданыстағы норманы түсіндіру жеткіліксіз, бірақ талдау барысында перспективаны ұсыну қажет. Осы ұстанымға сүйене отырып, ғылымдағы міндеттеме институтының тұжырымдамасын анықтаудың әртүрлі тәсілдері мен тәсілдерінің болуы қолайлы, пайдалы және қажет.

Профессор Анатолий Диденко, ең алдымен, міндеттеменің экономикалық функциясын мүлктік және басқа еңбек нәтижелерін өндіріс саласынан тұтыну саласына ауыстыру призмасы арқылы немесе азаматтық қатынастардың осы түрінің ерекшелігіне сүйене отырып, заңды ерекшелігі бар тәсілмен атап өтеді. Осыған сүйене отырып, ол келесі анықтама береді. "Міндеттеме дегеніміз-мүлкті және еңбектің өзге де нәтижелерін өткізу жөніндегі азаматтық заңнамада бекітілген қоғамдық қатынас, оған байланысты бір адам (кредитор) басқа адамнан (борышкерден) белгілі бір іс-әрекеттер жасауды және осыған байланысты белгілі бір басқа іс-әрекеттер жасаудан тартынуды талап етуге құқылы".

Азаматтық құқықтың қазіргі заманғы ғылымына тән белгілер "міндетті құқықтық қатынастар" ұғымдары мен "келісім"терминінің арасындағы жеке параллельдер болып табылады. О. Иофф дұрыс сенгендей, келісім ұғымын міндеттеме ұғымымен шатастыруға болмайды. "Кейде оның шарттарын көрсете отырып, Шарттың мазмұнын анықтауға тырысу; одан туындайтын құқықтар мен міндеттер де дұрыс емес және шартты заңды факт ретінде келісімшарттық міндеттеменің өзімен шатастырумен түсіндіріледі. Құқықтар мен міндеттер міндеттеменің мазмұнын құрайды, бірақ оны тудырмады, ал шарттардың жиынтығы келісімнің мазмұнын құрайды, бірақ одан туындаған міндеттеме емес және бір

тұжырымдамада заңды факт пен оның құқықтық салдары сияқты, шарттық келісім мен шарттық міндеттеменің бірыңғай тұжырымдамасының қалыптасуы алынып тасталады".

Келісім арқылы Тараптардың құқықтық қатынастарды орнатуға бағытталған ерік-жігерін анықтауға және келісуге арналған келісім ретінде белгілі бір субъектілер арасындағы нақты міндеттеме қатынастары модельденеді, олардың құқықтары мен міндеттері алдын-ала анықталады.

Міндеттеме белгілі бір түрлерге тән. Дәл осы ерекше белгілер міндеттеменің басқа азаматтық-құқықтық институттардан айырмашылығын анықтауға мүмкіндік береді. Атап айтқанда, міндетті құқықтық қатынастар мүліктік құқықтық қатынастардан ерекшеленеді. Меншік құқығы - субъектінің затқа қатысты абсолютті құқығы. Осыған сүйене отырып, мүліктік қатынастар, меншіктің құқықтық қатынастары абсолютті ретінде міндетті құқықтық қатынастардан ерекшеленеді, олар іс жүзінде салыстырмалы болып табылады. Сонымен бірге, бұл қатынастар бір-бірімен тығыз байланысты және өзара байланысты. Егер біз міндетті құқықтық қатынастарды заттардың қозғалысы, меншіктің бір субъектіден екіншісіне ауысуы ретінде қарастыратын болсақ, онда затқа құқық негізгі болып табылады. Сонымен бірге, затқа деген құқық, яғни зат иесінің абсолютті құқығы, сонымен бірге, міндетті құқықтық қатынастардың салдары болуы мүмкін:

а) субъектілер бойынша-бұл кредитор және борышкер; заттық құқықтық қатынастарда бұл құқығы тек заңмен шектелуі мүмкін меншік иесі;

б) объект бойынша - бұл міндеттеменің мәні болуы мүмкін заттардың өздері емес, міндеттемелегі, заттық құқықтық қатынастардағы тараптардың әрекеті немесе әрекетсіздігі. Бұл пайдалану, билік ету, иелену құқығын іске асыру процесіндегі құқықтық қатынастар;

в) нақты нысан бойынша Міндеттемелік құқықтық қатынастар құқықтар мен міндеттердің көрініс табуында көрініс табады: кредиторда талап түрінде, ал борышкерде борыш түрінде.

Заңды анықтаманы талдау, біріншіден, осы азаматтық-құқықтық институттың мәнін түсінуге мүмкіндік береді. Бұл тараптардың арасындағы азаматтық құқықтық қатынастар, олардың біреуі екіншісінің пайдасына белгілі бір іс-әрекеттер (мүлік беру, жұмыс орындау, ақша төлеу, Қызмет көрсету және т.б.) жасауы не белгілі бір іс-әрекеттен қалыс қалуы қажет, ал соңғысы оның орындалуын талап етуге құқылы.

Екіншіден, міндеттемеде тараптардың атауы бар:

1. Борышкер-екінші тараптың пайдасына белгілі бір әрекеттерді жасауға не осы адамның мүддесі үшін белгілі бір әрекетті орындаудан бас тартуға міндетті тарап.

2. Кредитор-борышкерден белгілі бір міндеттемені орындауды талап етуге құқылы немесе, керісінше, белгілі бір әрекетті орындаудан қалыс қалуды талап етуге құқылы тарап. Мысалы, жылжымайтын мүлікті сатып алу-сату шартында, мүлікті берген күннен бастап бір жыл ішінде құнын төлеу шартымен, несие беруші жылжымайтын мүлікке меншік құқығын беруге міндетті, ал мүлікті қабылдаған борышкер шартта белгіленген мерзім ішінде төлем жасауға міндетті.

Үшіншіден, міндеттемелердің көпшілігі шарттардан (яғни екі жақты немесе көп жақты мәмілелерден) туындаса да, шарттан тыс міндеттемелер де мүмкін (мысалы, зиян келтіру салдарынан, бір жақты мәмілелерден, негізсіз баюдан). Мысалы, негізсіз байытудан талап зиян келтірілген жағдайда да мәлімделуі мүмкін. Ұйым өз қажеттіліктері үшін гараж салуды өз күшімен жүзеге асырды. Кейіннен құрылыс тоқтатылды, гараж құрылысы аяқталмаған объект ретінде ұйымның балансына қабылданды. Жергілікті мемлекеттік кәсіпорын меншік иесінің келісімінсіз гаражды бөлшектеп, бетон плиталарын шығарып, оларды кейіннен өз мақсаттары үшін пайдаланды. Плиталарды заттай қайтару мүмкін болмағандықтан, ұйым жауапкердің заңсыз әрекеттері нәтижесінде туындаған шығындарды өндіріп алу туралы талаппен кәсіпорынға жүгінді. Талапкер әкетілген плиталардың құнын және оларды монтаждау кезінде келтірілген шығындарды өндіріп алуды талап етті. Жауапкер тарапынан негізсіз баю салдарынан міндеттеме орын алады

деп пайымдай отырып, талап қоюшы өзінің талаптарын ҚР АҚ 953, 956-баптарының нормаларына негіздеді.

Жауапкер талап-арызға пікірде негізсіз баю салдарынан міндеттеменің жоқ екенін көрсеткен. Бұл жағдайда келісімшарттан тыс зиян келтірілген. Кодексте зиянды өтеу тәртібін айқындайтын ерекше ережелер көзделген, осыған байланысты Кодекстің 954-бабының 1-тармақшасына орай негізсіз байлықты қайтару туралы талаптар қанағаттандырылмайды.

Сот шешім шығарған кезде жауапкердің талап қоюшыдан мүлікті қайтарып алу бойынша заңсыз әрекеттері орын алғанын, оны заттай қайтару мүмкін еместігін атап өтті. Осыған байланысты талап қоюшыда оларды жауапкер сатып алған кездегі құрылыс материалдарының құны мөлшерінде нақты залал түрінде шығындар және оларды орнату кезінде талап қоюшы шеккен шығындар пайда болды.

ҚР АҚ 954-бабының ережелеріне сәйкес негізсіз баю салдарынан міндеттемелер туралы нормалар, егер Кодексте, басқа заңдарда немесе өзге де құқықтық актілерде өзгеше белгіленбесе және тиісті қатынастардың мәнінен туындамаса, зиянды, оның ішінде байыған адамның жосықсыз мінез-құлқымен келтірілген зиянды өтеу туралы талаптарға қолданылуға жатады.

ҚР АҚ 956-бабы негізінде сатып алушы жәбірленушіге негізсіз алынған немесе сақталған мүліктің оны сатып алу кезіндегі нақты құнын, сондай-ақ егер сатып алушы байытудың негізсіздігі туралы білгеннен кейін оның құнын дереу өтемесе, мүлік құнының кейіннен өзгеруінен туындаған залалдарды өтеуге тиіс.

ҚР АҚ 954-бабында белгіленген негізсіз байлықты қайтару туралы талаптардың зиянды өтеу туралы талаптармен арақатынасын ескере отырып, сот талапкердің талаптары ҚР АҚ 47-тарауының 1-параграфында белгіленген ережелерге бағынады деп белгіледі. Сонымен бірге, сот құрылыс конструкцияларының құнын өндіріп алу туралы талапқа негізсіз байыту туралы нормаларды субсидиарлық қолдану мүмкіндігі туралы қорытындыға келді, өйткені бұл жағдайда біреудің мүлкін иемдену жауапкердің байытылуына әкелді. Аталған бөлікте талап ҚР АҚ 953, 956-баптарының негізінде қанағаттандырылды. Құрылысқа жұмсалған шығындар мөлшерінде залалды өндіріп алу туралы талапты сот ҚР АҚ 917, 934-баптарының негізінде қанағаттандырды. Азаматтық кодекстің 268-бабында бір адам міндеттеме бойынша борышкер, ал екіншісі несие беруші екендігі айтылғанмен, олардың әрқайсысының жағында бірнеше адам бола алады (Азаматтық кодекстің 269-бабы).

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30 тамыз 1995 жыл. өзгертулер мен толықтыруларымен бірге, эл. база «adilet.kz», 2021 ж.

2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі., эл. база «adilet.kz», 2021 ж.

3. Басин Ю.Г. Сулейменов М.К. ҚР Азаматтық құқығы., Алматы., 2011 ж.

4. Субъекты гражданского права и реформа системы юридических лиц: мат. междунауч.-практич конф./ отв. ред. С.П. Мороз.-Алматы, 2021.-276с

5. Е. М. Михайленко. - 2-е изд., перераб. и доп. - Москва : Издательство Юрайт, 2020. - 413 с.